

Ο ΤΣΑΤΣΟΣ, ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Πενήντα και πλέον χρόνια ο Τσάτσος μόχθησε για να ολοκληρώσει τη συγγραφή των στοχασμών του πάνω στην πολιτεία και στο δίκαιο και εκείνοι, συνεχόμενοι σε μία ιδεολογική ενότητα, απαρτίζουν ένα σύστημα φιλοσοφίας δικαίου. Σ' αυτό κατοπτρίζεται μία εποχή της ιστορίας του κόσμου σημαδεμένη από την πίστη ότι εάν έχει νόημα ή ζωή του ανθρώπου, τὸ ἔσχατο εἶναι ἡ ἐλευθερία, ὅτι εάν ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου σημαίνει σύνολο πράξεων διεπομένων από ένα ὕπατο σκοπὸ καὶ ὄχι στοίβαγμα γεγονότων, ὁ σκοπὸς της δὲν ἔχει ἄλλο νόημα παρὲκ τῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια δὲν εἶναι παρὰ πρόοδος μέσα στὴ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας¹. Πρόκειται μία ἐποχή, ποὺ ἀνέτειλε τὸ 1690, ὅταν ὁ Locke δημοσίευσε τὶς δύο πραγματεῖες του γιὰ τὸ κυβερνᾶν, ἤκμασε τὸ 1789 μὲ τὴ Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη καὶ διαφώτισε τὸν Kant (*KrV* A 316, B 373), ὁ ὁποῖος ὀκτὼ χρόνια πρίν, τὸ 1781, ἀποφαινόταν: «Ἐνα σύνταγμα τῆς μέγιστης ἀνθρώπινης ἐλευθερίας σύμφωνα πρὸς νόμους, ποὺ συντελοῦν στὸ νὰ δύναται ἡ ἐλευθερία τοῦ καθενὸς νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν τῶν ἄλλων... εἶναι τουλάχιστον μία ἀναγκαία ἰδέα, τὴν ὁποία πρέπει κανεὶς νὰ θέσει ὡς θεμέλιο ὄχι μόνο στὰ προσχέδια ἐνὸς συντάγματος ἀλλὰ ἐπίσης σὲ ὅλους τοὺς νόμους...». Τώρα βέβαια, μέσα στὴν ἀχλὺ ἀνεμιαίων δογμάτων καὶ στὸν σκοταδισμό τὸν ἐπιβεβλημένο ἀπὸ ἄλλοτε φανεροὺς ἄλλοτε καλυπτόμενους ὀλοκληρωτι-

1. Ἀκολουθώντας τὴ μεγάλη παράδοση τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ποὺ ἐγκαίνισε ὁ KANT: *Kritik der reinen Vernunft* A 533 ἐπ., B 561 ἐπ., A 800, B 828, A 840, B 868, *Kritik der praktischen Vernunft* 4 ἐπ., *Kritik der Urteilskraft* XI ἐπ., *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre* 45 ἐπ. καὶ ἀνακαίνισε ὁ HEGEL: *Grundlinien der Philosophie des Rechts* § 29, *Einleitung in die Geschichte der Philosophie*, στὴν 3η συντετμημένη ἀπὸ τὸν NICOLIN ἔκδοση τοῦ HOFFMEISTER, 106, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte. I. Die Vernunft in der Geschichte*, στὴν ἔκδοση τοῦ HOFFMEISTER, 63, ὁ ΤΣΑΤΣΟΣ θεωρεῖ ἀπαρέγκλιτα τὴν ἐλευθερία ὡς τὸν ὑπέρτατο νόμο τῆς πράξεως καὶ τὴν ὑψιστὴ ἀρχή, ποὺ ἰθύνει τὸν κόσμο· βλ. ἰδίως τὶς μελέτες του *Der Begriff des positiven Rechtes*, 1928, 28, 41, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*², 1978, 34, 38 ἐπ., *Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου. Θεωρία περὶ τῆς ἰσχύος αὐτοῦ*. Α, 1941, 87 ἐπ., *Πολιτική. Θεωρία πολιτικῆς δεοντολογίας*², 1975, 20 ἐπ., 47 ἐπ.

σμούς, τούτη ή εποχή της ιστορίας μόλις φεγγοβολάει, καί ή φιλοσοφία, πού άπαυγάζει τὸ φέγγος της, φαίνεται κιόλας παρωχημένη. Ἡ φιλοσοφία ὁμως πάντοτε ἔρχεται πολὺ ἀργά, γιὰ νὰ ἐγκύψει, ἀφοῦ ή πραγματικότητα ἔχει πιά διαμορφωθεῖ, στὸ ἄξιο τῆς νοήσεως σταθερό της ἀπόρημα, τί εἶναι αὐτὸ πού εἶναι, στήν ἔκταση πού εἶναι (Πλάτωνος *Σοφιστής* 244 a, Ἀριστοτέλους *Μετὰ τὰ φυσικά* 1003 a 21, 1028 b 3). Οὔτε μπορεῖ νὰ μεταμορφώσει τὸν κόσμο οὔτε νὰ τὸν ξανανιώσει, νὰ τὸν λυγίσει, νὰ τὸν στρεβλώσει ἢ νὰ τὸν καταστήσει μονόπλευρο ἐπικαλουμένη ἀρχές, ἀλλὰ ἀπλῶς νὰ τὸν κατανοήσῃ καὶ νὰ καταγράψῃ τὸ νόημά του, ἔτσι ὥστε, ὅπως φθέγγεται τὸ τρίτο Παρμενίδειο ἀπόσπασμα, τὸ αὐτὸ νὰ εἶναι νοεῖν καὶ εἶναι². Λαμπρὸ δεῖγμα τέτοιας γραφῆς παρέχουν τὰ ἔργα τοῦ Τσάτσου, πού ἐνδιατρίβουν στήν πολιτεία καὶ στὸ δίκαιο.

Ἡ φιλοσοφία δικαίου τοῦ Τσάτσου διέρχεται τέσσερες θέσεις καὶ ή ὁδὸς προσπελάσεώς της ὅσο εἶναι δεδομένη ἀπὸ ἐκεῖνον στὸ Ἐπίμετρο τῆς δεύτερης ἐκδόσεως τῆς μελέτης του *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου* (σελ. 261 ἐπ.), τόσο εἶναι ἀμετάστροφη γιὰ ὅποιον θέλει σήμερα νὰ ἀνταμώσει τὰ ἴδια πράγματα, πού σκέπτονται τὰ κείμενά της. Γι' αὐτὸ ὀφείλει κανεὶς νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὴ θέση, πού ὀρίζει ὁ Τσάτσος ὡς ἀφετηρία τῆς φιλοσοφίας του, ὅτι ὁ ἀνώτατος σκοπὸς τῆς πολιτείας, σὰν ἀπόλυτη ἀξία ἐγκείμενη στήν πραγματοποίηση τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας καὶ κατὰ συνεκδοχὴ τῆς Πλατωνικῆς (*Πολιτεία* 433 a) δικαιοσύνης τῆς συνιστάμενης στὸ «τὰ αὐτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν», εἶναι ἅμα ή ἰδέα της, τὴν ὁποία ταυτίζει πρὸς τὴν ἰδέα τοῦ δικαίου. Καὶ τοῦτο καθότι φρονεῖ ὅτι περιεχόμενο τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου εἶναι τὸ ὀρθολογικὸ δίκαιο, ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού τὸ ἄτοπο καὶ ἄχρονο λογικὸ τοῦ ἀνθρώπου (ή Vernunft) κρίνει κάθε φορὰ πρόσφορο μέσο γιὰ νὰ ἀποδῇ ἐνεργὸς ὁ σκοπὸς τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως³. Βρίσκεται λοιπὸν αὐτὴ ή θέση ἴσια

2. HEGEL: *Grundlinien* ὁ.ἀ. XXIV, SCHELLING: *Philosophie der Mythologie*, II. *Die Mythologie*, στήν ἐκδοσὴ τῶν ἔργων του ἀπὸ τὸν K. F. A. SCHELLING, XII 137. Μὲ τὴν ἐνδέκατη θέση τοῦ MARX πάνω στὸν FEUERBACH, κατὰ τὴν ὁποία «Οἱ φιλόσοφοι ἔχουν μόνο ποικιλότροπα ἐρμηνεύσει τὸν κόσμο, τὸ προκείμενο εἶναι νὰ τὸν ἀλλάξουν», ή φιλοσοφία φθάνει στὸ τερματικὸ της στάδιο, HEIDEGGER: *Zur Sache des Denkens*, 1969, 63.

3. ΤΣΑΤΣΟΣ: *Πολιτικὴ* ὁ.ἀ. 48 ἐπ., 114, «Οἱ ἰδέες τῆς Δικαιοσύνης καὶ τοῦ Δικαίου», στή *Φιλοσοφία* 2 (1972) 44, «Ἡ ἐννοία τοῦ θετικῦ δικαίου», στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Γ. Λιτξερόπουλο*. Α, 1985, 546 ἐπ. ὡς καὶ *Προβλ. ἐρμ.* ὁ.ἀ. 40 ἐπ., *Προβλ. πηγῶν* ὁ.ἀ. 93. Στὴν ὀρολογία τοῦ ΤΣΑΤΣΟΥ οἱ λέξεις «σκοπός», «ἀξία», «δέον» εἶναι ταυτόσημες καὶ ή λέξη «ἰδέα» χρησιμοποιεῖται ὡς δῆλωμα τοῦ ἀνώτατου σκοποῦ ἢ τοῦ ἀνώτατου κριτηρίου τῆς πράξεως, τῆς ἀπόλυτης ἀξίας ἢ τοῦ ἀπόλυτου δέοντος τῆς πράξεως, *Προβλ. ἐρμ.* ὁ.ἀ. 25, *Πολιτικὴ* ὁ.ἀ. 42. Μὲ τὴ θέση του αὐτὴ ὁ ΤΣΑΤΣΟΣ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν πρωτοστάτη τοῦ Νεοκαντιανισμοῦ στήν Ἑλλάδα Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ: *Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ ἐλληνικοῦ ἀστικοῦ δικαίου*.

σπὸν ὅλκὸ τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας, εἰδικώτερα τῆς πρακτικῆς, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τοῦ Πλατωνισμοῦ. Στὸν Πλάτωνα τὸ τί εἶναι αὐτὰ ποὺ εἶναι, τὸ «ὅ ἐστιν» καθενός, ἡ οὐσία τους, νοοῦνται ὡς ιδέες τους καὶ ἐκεῖνες, ἔχοντας στὴν κορυφή τους τὴν ἐπέκεινα τῆς οὐσίας ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ, συνιστοῦν ἀρχέτυπες μορφές τῶν ὧσων στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου γίνονται, θὰ γίνουν καὶ ἔγιναν. Ὁ Kant, μὲ βάση ἀκριβῶς τὴ διαχώριση μεταξὺ τῶν ιδεῶν καὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖον περιφράσσει μέσα στὰ ὅρια τῆς δυνατότητας τῆς ἐμπειρίας, ὀρθώνει ἀπέναντι σὲ τοῦτον τὸ δέον, ποὺ ἀξιῶναι νὰ εἶναι, ἐπειδὴ ἔχει καθ'αυτὸ ἀξία ἐρειδόμενη στὴν ιδέα τῆς ἐλευθερίας ὡς ὑποκατάστατης τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ⁴.

Τὴν πρώτη θέση τῆς φιλοσοφίας δικαίου τοῦ Τσάτσου διαδέχεται ἡ δεύτερη, ὅτι δὲν ταυτίζονται μόνο οἱ ιδέες τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου, δηλαδή ἰδανικὰ ὡς καθαρὰ ἀφηρημένα ἐννοήματα (Gedanken) ὑπερκείμενα τῶν φαινομένων, ἀλλὰ ἀκόμη ἡ ὁποιαδήποτε κατεστημένη πολιτεία καὶ τὸ ὁποιοδήποτε θετικὸ τῆς δίκαιο, δηλαδή ὄντικὰ ὡς νοηματοφόρα πλέγματα πράξεων, ποὺ ἐκτυλίσσονται στὸν χῶρο τῆς ἱστορίας καὶ ἀποτελοῦν γεγονότα στὰ ὁποῖα συμπηγνύεται ὠρισμένη στιγμή τῆς διαλεκτικῆς τῶν ιδεῶν, ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦν τὸ ἀξιολογικὸ τους κῦρος. Κατὰ τούτην τὴν ἔποψη π.χ. οὔτε ἡ Ἀθηναϊκὴ δημοκρατία πραγματοποιεῖ τὴν ὁλότητα τῆς ιδέας τῆς πολιτείας οὔτε τὸ Ρωμαϊκὸ δίκαιο τὴν ὁλότητα τῆς ιδέας τοῦ δικαίου, ἀμφότερα ὅμως πραγματοποιοῦν κάποια στιγμή τῆς διαλεκτικῆς τῶν ιδεῶν τούτων, ποὺ ἐπειδὴ εἶναι ἀκριβῶς στιγμή λογίζεται σὰν σχετικὴ ἀξία. Ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Τσάτσος στὴ μελέτη τοῦ *Der Begriff des positiven Rechtes* (σελ. 95) δίκαιο καὶ πολιτεία παραμένουν ἄρδην ἀχώριστα, ἡ πολιτειακὴ δραστηριότητα εἶναι δίκαιο καὶ ἀνάπαλιν ἡ δικαϊκὴ δραστηριότητα εἶναι πολιτεία, ὥστε δίκαιο ἄπολι μήτε νὰ ὑφίσταται μηδὲ νὰ νοεῖται καὶ μοναδικὰ δίκαιο νὰ συνιστᾷ τὸ ὅποιο ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἔχει τὴν εὐχέρεια καὶ τὴν εὐκαιρία (τὴν Chance) νὰ ἐφαρμόσει. Στὴ μοναδικότητα τοῦ δικαίου περαίνει μάλιστα τὴ δεύτερη θέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ καὶ τοῦτο προσονομάζει «θετικὸ», ἐπειδὴ διαπλάσσεται κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς θετικότητας, ποὺ διαγορεύει ὅτι ἀποκλειστικὰ ὠρισμένα πρόσωπα, κάτω ἀπὸ ὠρισμένους ὅρους, ἔχουν τὴν ἀρμοδιότητα νὰ ἐξειδικεύουν σὲ κανόνες τὸ τί, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ δικαίου, δέον γενέσθαι. Τὸ θετικὸ δίκαιο, ἐπισημαίνει ὁ Τσάτσος, δὲν πραγματο-

Εἰσαγωγή. Α, 1926, 24 καὶ 56, *Δίκαιον*, 1929, 14 ἐπ., κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἐννοία τοῦ δικαίου εἶναι λογικὰ πρότερη τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας.

4. Πρὸβλ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Πολιτεία* 490 b, 507 b, 509 b, 518 c, 596 b ἐπ., *Παρμενίδης* 135 a, *Σοφιστής* 249 b ἐπ., *Φίλητος* 59 a ἐπ., KANT *KrV* A 158, B 197, A 314 ἐπ., B 371, A 533 ἐπ., B 561 ἐπ., *KprV* 52 ἐπ. Βλ. σχετικὰ HEIDEGGER: *Einführung in die Metaphysik*, 1953, 140 ἐπ., 150 ἐπ., Nietzsche II, 1961, 217 ἐπ., 229 ἐπ.

ποιεῖ ἀναγκαῖα τὴν κοινωνικὴ ἐλευθερία, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου, καὶ ἀπώτερα τὴν ἐλευθερία ὡς ὕπατο σκοπὸ τῆς ἱστορίας, δηλαδή δὲν εἶναι ὅπωςδήποτε ὀρθό, τεκμαίρεται ὅμως ὅτι εἶναι ὀρθό καὶ συνεπῶς ὅτι ἔχει ἀξιολογικὸ κῦρος, ὥστε νὰ περιφρουρεῖται ἀπέναντι τῶν ἀτόμων, ποὺ θὰ ἀπέβλεπαν νὰ τὸ καταπατήσουν μὲ τὴν πρόφαση τῆς ἀδικίας του. Καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ὡστόσο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τὸ τεκμήριο τοῦτο τῆς ὀρθότητος τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐπάγει τὴν ὑποχρέωσή της νὰ μὴ θεσπίζει ἀυθαίρετες πράξεις τοῦ τύπου «τὸ θέλω, τὸ προστάζω, ὡς λόγος ᾗς εἶναι ἡ θέληση» (Iuvenalis *Saturae* VI 223), καθόσον ἡ τυχὸν ἀυθαιρεσία της ἐπιφέρει τὴν ἀνατροπὴ τοῦ τεκμηρίου καὶ δικαιώνει τὴν ἀντίσταση τῶν ἀτόμων στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νομοθετήματος, ποὺ ἐκείνη ἔτεκε⁵. Φανερό ἤδη εἶναι ὅτι μὲ τούτῃ τῇ δεύτερῃ θέσῃ ὁ στοχασμὸς τοῦ Τσάτσου κάπως ἐγγίζει τὴν Ἑγελιανὴ φιλοσοφία, γιατί ἡ ἰδέα, κατὰ τὸν Hegel, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀρχέτυπο στὸ ὁποῖο πρέπει ὁ κόσμος νὰ συμπίπτει, ἀλλὰ αὐτὸς ὁ κόσμος εἶναι σύμπτωση τῆς ἐννοίας καὶ τῆς πραγματικότητος καὶ εἶναι ἐνεργὸς μόνο στὴν ἑκτασὴ ποὺ ἐμπεριέχει καὶ ἐκφράζει τὴν ἰδέα, ἔτσι ὥστε ἐκείνη ἐκπτυσσόμενη σὲ στιγμὲς νὰ εἶναι οὐσιαστικὰ διαλεκτικὴ διαδικασία⁶.

Συνημμένη στὴν πρότερη ταύτιση τῆς κατεστημένης πολιτείας καὶ τοῦ θετικοῦ της δικαίου εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Τσάτσου γιὰ τὸν πρωταρχικὸ κανόνα, ποὺ συνιστᾷ τὴν τρίτῃ θέσῃ τῆς φιλοσοφίας του καὶ ἀφορᾷ τὴ γένεσή τους, στὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὶς ἰδέες καὶ στὴν κλιμακωτὴ δομὴ κάθε δικαϊκοῦ συστήματος. Τούτῃ ἡ θεωρία πρεσβεύει ὅτι δὲν μπορεῖ στὸν

5. ΤΣΑΤΣΟΣ: *Begriff* ὁ. ἀ. 86 ἐπ., *Προβλ. ἐρμ.* ὁ. ἀ. 49 ἐπ., *Προβλ. πηγῶν* ὁ. ἀ. 96 ἐπ., *Πολιτικὴ* ὁ. ἀ. 92 ἐπ., 106 ἐπ., 255 ἐπ., *Φιλοσοφία* ὁ. ἀ. 48 ἐπ., *Ἀφιέρωμα* ὁ. ἀ. 550 ἐπ., 553 ἐπ. Σκεπτόμενος τὴν πολιτεία καὶ τὸ δίκαιο ὡς ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ σύνολο πράξεων καὶ ἀποδεχόμενος τὴν κατὰ τεκμήριο ὀρθότητα τοῦ θετικοῦ δικαίου, ὁ ΤΣΑΤΣΟΣ σὲ ἀντιπαράθεση πρὸς τὸν Kelsen φανερώνει τὴν προσήλωσή του στὴν ἰδέα τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας. Κατὰ τὸν Νεοκαντιανισμὸ τοῦ Kelsen (βλ. π.χ. τὸ βιβλίο του *Reine Rechtslehre*², 1960, 292 ἐπ., 319 ἐπ.) ἡ πολιτεία καὶ τὸ δίκαιο ταυτίζονται, ἐπειδὴ σύγκεινται σ' ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ σύνολο κανόνων, ἡ πολιτεία δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐγκυρὴ ἐννομη τάξη καὶ ἡ θετικότητα τοῦ δικαίου ἐξισώνεται μὲ τὴν κυριαρχία τοῦ κράτους, συνεπῶς ἡ αὔξησις τῆς δυνάμεως τούτου μὲ κανόνια καὶ ἀγκῶνες καλὰ συντελεῖται, ἐφόσον στηρίζεται στὴν ἐγκυρότητα τῆς ἐννομῆς τάξεως. Ἀλλιῶς κατὰ τὸν ΤΣΑΤΣΟ (*Begriff* ὁ. ἀ. 96, *Προβλ. ἐρμ.* 46 ἐπ.) τέτοια ἐγκυρότητα δὲν ἀρκεῖ, γιατί ἡ πολιτεία, θεσπίζοντας κανόνες, τελεῖ πράξεις καὶ ἀπὸ τὴν ἀξιολόγησή τους ἐξαρτᾶται τὸ κῦρος τῶν κανόνων.

6. *Προβλ.* HEGEL: *Wissenschaft der Logik*. III, *Wissenschaft der subjektiven Logik* III 267 ἐπ., *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* §§ 213 ἐπ., *Grundlinien* ὁ. ἀ. § 1, *Einleitung* ὁ. ἀ. 98 ἐπ., 100 ἐπ. Κατὰ τὸν HEGEL: *Phänomenologie des Geistes* LXVIII ἐπ., ἡ ἐννόηση (ὁ Verstand) τοῦ ὄντος εἶναι ὠρισμένο ἐννόημα καὶ γι' αὐτὸ ἡ φύσις τοῦ ὄντος εἶναι ἰδέα καὶ ἡ ἐννοηματικότητα (ἡ Verständigkeit) γίγνεσθαι. Βλ. σχετικὰ HEIDEGGER: *Wegmarken*, 1967, 265.

δεδομένο χώρο και χρόνο να υπάρχει κατεστημένη πολιτεία και θετικό δίκαιο χωρίς να προϋπάρχει ένας κανών, πού να είναι ο ιδρυτικός της πολιτείας άμα και ο κορυφαίος του δικαίου, πρὸς τὸν ὁποῖον ὅλοι οἱ ἐπὶ μέρους κανόνες του ὀφείλουν νὰ συγκλίνουν χάριν τοῦ νομοθέτη καθὼς «οὐκ ἔστι ποιεῖν ἐν τῷ νόμῳ, δύο περὶ ἑνός, ἀλλὰ ἓνα περὶ ἑνός ἀεὶ δεῖ λόγον ἀποφαίνεσθαι» (Πλάτωνος *Νόμοι* 719 d) καὶ περαιτέρω τοῦ δικαστῆ καθὼς «οὐκ ἐνδέχεται τὰς ἀντικειμένας φάσεις περὶ τοῦ αὐτοῦ καθ' ἓνα χρόνον ἀληθεύειν» (Ἀριστοτέλους *Μετὰ τὰ φυσικὰ* 1063 b 15 ἐπ.). Αὐτὸν τὸν προϋπάρχοντα κανόνα ὁ Τσάτσος καλεῖ πρωταρχικὸ καὶ τοῦ προσδίδει ὡς νόημα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἐπιβάλλει ἡ στιγμή τῆς διαλεκτικῆς τῶν ἰδεῶν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου, δηλαδή ἡ κοινωνικὴ ἐλευθερία σὲ ὠρισμένη φάση τῆς ἱστορικῆς τῆς ἀνεξίξεως, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ ἀποτελεῖ μία ἀξιολογικὰ οὐδέτερη μεθοδολογικὴ ὑπόθεση, χρήσιμη γιὰ τὴν ἐκλογίκευση ὁποιασδήποτε —ἔστω καὶ αὐταρχικῆς ἢ ἀναρχικῆς προελεύσεως— δικαιοκῆς ὕλης, ἀλλὰ μία πάγια δέσμευση τοῦ συγκεκριμένου λαοῦ, τῆς κατεστημένης πολιτείας καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου, πού διέπονται ἀπὸ ἐκεῖνον. Ἐγγύτερα ἰδομένη ἡ δέσμευσή τους εἶναι κατὰ πρῶτον οὐσιαστικὴ καὶ κατὰ δεύτερον νομικὴ. Ἡ οὐσιαστικὴ δέσμευση προκύπτει ἀπὸ τὴν περιλαμβανόμενη στὸν πρωταρχικὸ κανόνα κύρια ἐπιταγὴ πρὸς τὸν συγκεκριμένο λαὸ ὡς πολιτικὴ κοινωνία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ σύνθεση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, πού τὸν συγκροτεῖ σὲ πολιτεία, πρὸς τὴν ἴδια τὴν κατεστημένη πολιτεία, ὅσο διατηρεῖ, παρ' ὅλες τὶς τυχόν μεταβολὰς τοῦ πολιτεύματός της, τὴν πολιτικὴ συνέχεια, καὶ τέλος πρὸς τὸ θετικὸ τῆς δίκαιο νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ἱστορικὰ εἰμαρμένη ἐκφάνση τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας καὶ συνεπῶς τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Καὶ εἶναι δέσμευση οὐσιαστικὴ, γιατί ἐὰν συμβεῖ νὰ μὴ συμμορφωθοῦν οἱ ἐπιτασσόμενοι, τότε ἡ πολιτικὴ κοινωνία πού ὀνομάζεται λαός, διαλύεται καὶ τόσο ἡ κατεστημένη πολιτεία (ὅπως ἡ τοῦ Τρίτου Reich) ὅσο τὸ θετικὸ τῆς δίκαιο καταντοῦν παρουσίες ἄλογης βίας, ἄλλοτε ἀναλίσκόμενες σὲ πολέμους καὶ ἄλλοτε ἀφανιζόμενες ἀπὸ ἐπαναστάσεις⁷. Τὸ δικαίωμα, τὸ ὁποῖο συνιστᾷ καὶ χρέος πρὸς ἐπανάσταση, διασαφηνίζει ὁ Τσάτσος στὴ μελέτη του *Πολιτικὴ* (σελ. 297), στηρίζεται στὸν ὕπατο σκοπὸ τῆς ἱστορίας· συντρέχει λοιπὸν μόνο ὅταν τείνει στὴν ἀνατροπὴ ἑνὸς ἀνελεύθερου

7. Ἐτσι κατὰ τὴν ἀναθεωρημένη διδασκαλία τοῦ ΤΣΑΤΣΟΥ, βλ. *Πολιτικὴ* ὁ.ἀ. 109 ἐπ., 293 ἐπ., 297 ἐπ., *Φιλοσοφία* ὁ.ἀ. 51, *Ἀφιέρωμα* ὁ.ἀ. 553 ἐπ., ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν πρότερη, βλ. *Προβλ. πηγῶν* ὁ.ἀ. 99 ἐπ., 107 ἐπ., *Μελέται φιλοσοφίας τοῦ δικαίου*, 1960, 118 ἐπ., 126 ἐπ., καθότι καὶ τούτῃ ἐμμένει στὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο τοῦ πρωταρχικοῦ κανόνος. Πάντως καὶ πρὶν ἐκθέσει τὴ θεωρία του γιὰ τὸν πρωταρχικὸ κανόνα, ὁ ΤΣΑΤΣΟΣ εἶχε ἐπικρίνει τὴν τοῦ Kelsen, βλ. ἀν. σημ. 5, ὅπως βραδύτερα ἔπραξε ὁ Bloch: *Naturrecht und menschliche Würde*, 1961, 168 ἐπ. χρησιμοποιώντας παρεμφερῆ ἐπιχειρήματα.

πολιτικοῦ καθεστῶτος γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ στὴν πραγματοποίηση τῆς ἐλευθερίας, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τελικὰ ὁ ὕψιστος κριτὴς τούτου εἶναι, κατὰ τὸ φθέγμα τοῦ Hegel (*Grundlinien* ὁ.ἀ. §340), τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, μέσα στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου ὡς δικαστήριον τοῦ κόσμου. Ἐξ ἄλλου ἡ νομικὴ δέσμευση ἀπορρέει ἀπὸ τὴν περικλειόμενη στὸν πρωταρχικὸ κανόνα παρεπόμενη ἐπιταγὴ πρὸς τοὺς αὐτοὺς ἐπιτασσομένους, ἡ ὁποία καθορίζει χωροχρονικά, πῶς πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ σὲ ὠρισμένη πολιτεία καὶ σὲ ὠρισμένο δίκαιο ἢ κοινωνικὴ ἐλευθερία, ποιοὶ εἶναι οἱ ἐξουσιαστὲς μέσα στὴν πολιτεία καὶ ποῦ ἐξαντλεῖται ἡ ἐξουσία τους πάνω στοὺς ἐξουσιαζομένους, δηλαδὴ παραγγέλλει κάθε φορὰ τὸν τρόπο τῆς ρυθμίσεως τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας καὶ τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος. Ἡ ἐπιταγὴ αὕτη, ἄκρως σχηματοποιημένη ἀπὸ τὸν Τσάτσο στὴ μελέτη του *Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου* (σελ. 100), ἔχει ὡς ἐξῆς: «Τοῦτο δέον ὑπὸ τῶν Α ἐξουσιαστῶν νὰ ἐπιβληθῇ ἐπὶ τῶν Β ἐξουσιαζομένων», ὅπου ἡ λέξις «τοῦτο» εἶναι δηλωτικὴ τοῦ περιεχομένου τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας, το ὁποῖο οἱ ἐξουσιαστὲς ὀφείλουν μὲ τὴ νομοθετικὴ τους δράση νὰ πραγματοποιήσουν. Πρόκειται ὡστόσο δέσμευση ὑποδεέστερη τῆς οὐσιαστικῆς, δοθέντος ὅτι ἡ τυχὸν παράβασις τῆς παρεπόμενης ἐπιταγῆς ὡς πρὸς τὰ ἀνώτατα ὄργανα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἢ στὸν τρόπο, ποὺ μετέρχονται γιὰ νὰ ἐκπληρώσουν τὴν ὑποχρέωσή τους, ἀσφαλῶς ἐπιφέρει τὴ νομικὴ κατάλυσις τῆς παλαιᾶς πολιτείας καὶ τοῦ δικαϊκοῦ τοῦ συστήματος ὡς καὶ τὴ νομικὴ καταρχὴ μιᾶς νέας πολιτείας καὶ ἐνὸς νέου συστήματος, ἀλλὰ ὅχι πρόσθετα τὴν τωόντι θραύσις μιᾶς πολιτικῆς συνέχειας τὴ συντελούμενη μὲ τὴν ἀθέτησις τῆς κύριας ἐπιταγῆς τοῦ πρωταρχικοῦ κανόνος, οὔτε τὴ διάλυσις ἢ ἔστω ἀλλοίωσις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, τὴν ὁποία ἀπαρτίζει ὁ συγκεκριμένος λαὸς ὅσο κρατεῖ ἀλώβητος τὴν ἱστορικὴν του αὐτοσυνείδησις καὶ τὴν πολιτιστικὴν του παράδοσις⁸. Πάντως ὅμως καὶ ἡ σπουδαιότητα τῆς παρεπόμενης ἐπιταγῆς εἶναι θεμέλια, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν κλιμακωτὴ δομὴ ὁποιοῦδήποτε δικαϊκοῦ συστήματος, ἐπειδὴ ἐκεῖ συγκεκριμενοποιεῖται τὸ πρῶτον ὄργανον νομοθετήσεως τῆς κάθε πολιτείας, τὸ λεγόμενο «συντακτικόν», ποὺ καλεῖται νὰ ἐξειδικεύσῃ σὲ κανόνες τοῦ συντάγματός της τὸν προϋπάρχοντα πρωταρχικὸν τῆς κανόνα, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ σύνδεσις τῆς κοινωνικῆς πραγματι-

8. Μέχρι τὸ 1965, ὅταν ἐξέθεσε τὴ νεώτερη θεωρία του γιὰ τὸν πρωταρχικὸν κανόνα στὴν πρώτη ἐκδόσις τῆς μελέτης του *Πολιτικὴ. Θεωρία πολιτικῆς δεοντολογίας* 98 ἐπ., 265 ἐπ., ὁ ΤΣΑΤΣΟΣ (*Προβλ. πηγῶν* ὁ.ἀ. 101 ἐπ., *Μελέται* ὁ.ἀ. 120 ἐπ., βλ. καὶ *Begriff* ὁ.ἀ. 114) δὲν διέκρινε τὶς δύο δεσμεύσεις τὶς ἀπορρέουσας ἀπὸ ἐκεῖνον, ὥστε ἐξελάμβανε ὅτι ἡ ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς μιᾶς πολιτικῆς ἐξουσίας συνεπιφέρει ὅπωςδήποτε τὴν ἀλλοίωσις τῆς ἱστορικῆς παρουσίας μιᾶς πολιτικῆς κοινωνίας.

κότητας με την ένυπάρχουσα σὲ ἐκεῖνον στιγμή τῆς διαλεκτικῆς τῶν ιδεῶν. Ἔτσι τὸ συντακτικὸ ὄργανο τῆς πολιτείας ἀποβαίνει τὸ ἔσχατο σημεῖο ἀναφορᾶς ὅλων τῶν κανόνων τοῦ δικαίου τῆς συστήματος καὶ ἡ ἐξειδίκευση, στὴν ὁποία προβαίνει, τὸ σημεῖο ἐκκινήσεως τῆς περαιτέρω νομοθετικῆς ἐξειδικεύσεως τοῦ δικαίου τῆς σὲ κανόνες, πὺ χωρεῖ πάντοτε ἀπὸ τοὺς γενικώτερους (νόμους, ἔθιμα) πρὸς τοὺς εἰδικώτερους μέχρι καὶ τοὺς ἐξατομικευμένους (δικαστικὲς ἀποφάσεις, δικαιοπραξίες), δηλαδὴ μέσω σειρᾶς ἀναβαθμῶν⁹.

Στὴν ἐξειδίκευση τοῦ δικαίου ἐνδιατρίβει καὶ ἡ τέταρτη, ὕστατη, θέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Τσάτσου, ἡ ὁποία συνεπόμενη στὶς τρεῖς προηγούμενες φέρει τόσο τὸν νομοθέτη, ὅσο τὸν δικαστὴ καὶ ὅποιον ἄλλον δικαιοπραγεῖ, νὰ ἀκολουθοῦν τὴν αὐτὴ μέθοδο γνώσεως καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Τούτῃ ἡ μέθοδος ἄλλωστε, χαρακτηριζόμενη ἀπὸ ἐκεῖνον ὡς τελολογική, εἶναι κιόλας προκαθορισμένη ἀπὸ τὸ θεώρημά του, ὅτι κανένας κανὼν τοῦ δικαίου συστήματος ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸ ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ μέσο γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἑνὸς σκοποῦ, ὁ ὁποῖος οὐσιούται σ' ἓνα ὑπερκείμενο κανόνα, ὅτι ὁ κανὼν αὐτὸς πάλι γίνεται ἀντιληπτὸς ὡς μέσο γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἑνὸς ἀνώτερου σκοποῦ, πὺ ἀποβαίνει σ' ἓνα κανόνα ὑπέρτερο τοῦ ὑπερκείμενου κ.ο.κ. μέχρι τοῦ κορυφαίου τοῦ συστήματος, δηλαδὴ τοῦ πρωταρχικοῦ του κανόνος, ἐπειδὴ ἀκόμη καὶ ὁ πρωταρχικὸς δὲν εἶναι παρὰ μέσο γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἀνώτατου σκοποῦ τοῦ δικαίου, τῆς ιδέας του ὡς αὐτοσκοποῦ¹⁰. Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ σύλληψη τοῦ νοήματος κάθε κανόνος τοῦ δικαίου συστήματος, πὺ φθάνει μέχρι τῆς ἐφαρμογῆς του στὴ συγκεκριμένη περίπτωση πάνω στοὺς αὐτοὺς συσχετισμοὺς στηρίζεται καὶ με τὴν αὐτὴ μέθοδο συντελεῖται, ὥστε μέσα στὴν ἀέναα μεταβαλλόμενη κοινωνικὴ πραγματικότητα νὰ μπορεῖ νὰ καταστεῖ ἐνεργὸς ὁ ἀνώτατος σκοπὸς τοῦ δικαίου. Ὡς πρὸς τὸν νομοθέτη βέβαια, πὺ ἐνεργεῖ ἐλεύθερα στὸ πλαίσιο τῆς ιδέας τοῦ δικαίου, ἢ κατὰ τὴν τελολογικὴ μέθοδο νομοθετικὴ ἐξειδίκευση δὲν συναντᾷ τίς δυσχέρειες, τίς ὁποῖες ἀντιμετωπίζει ὁ δικαστὴς κινούμενος στὸ στενότερο νομοθετικὸ πλαίσιο, ὅταν δικανικὰ πιά ἐξειδικεύει τὸ δίκαιο γιὰ νὰ τὸ ἐφαρμόσει καὶ διαπιστώνει τὴν ὑπαρξὴ κενῶν ἢ συγκρουόμενων κανόνων. Οἱ δυσχέρειες

9. ΤΣΑΤΣΟΣ: *Προβλ. πηγῶν* ὁ.ἀ. 120 ἐπ., *Μελέται* ὁ.ἀ. 133 ἐπ., 165 ἐπ., *Πολιτικὴ* ὁ.ἀ. 77 ἐπ.

10. ΤΣΑΤΣΟΣ: *Προβλ. ἐρμ.* ὁ.ἀ. 75, 103 ἐπ. *Προβλ. πηγῶν* ὁ.ἀ. 93 ἐπ., *Πολιτικὴ* ὁ.ἀ. 295, ὅπου ἀναφέρει ἐμφατικὰ ὅτι καὶ ἡ ὁποιαδήποτε κατεστημένη πολιτεία δὲν συνιστᾷ παρὰ μέσο γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἀνώτατου σκοποῦ τῆς, τῆς ιδέας τῆς ὡς αὐτοσκοποῦ. Εἰδικώτερα ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ ΤΣΑΤΣΟΥ ὡς πρὸς τὸ ἐνιαῖο τῆς μεθόδου, κατὰ τὴν ὁποία ὁ νομοθέτης καὶ ὁ δικαστὴς περαίνουν τὸ ἔργο τους, εἶναι ἐπηρεασμένη ἡ διατριβὴ Π. ΣΟΥΡΛΑ: *Νομοθετικὴ θεωρία καὶ νομικὴ ἐπιστήμη*, 1981.

αὐτὲς ὥστόσο δὲν εἶναι κατὰ τὸν Τσάτσο ἀνυπέρβλητες, γιατί ἀπαντοῦν μόνο στὸ τεθειμένο, πολιτειακὰ ἢ ἐθιμικά, δίκαιο, ὅχι ὅμως στὸ θετικὸ δίκαιο τῆς πολιτείας ὡς δικαϊκὸ σύστημα κανόνων «κλειστό», στὸ ὁποῖο ὁ πρωταρχικὸς κανὼν, κατὰ τὸ νόημά του, προσδίδει πληρότητα καὶ συνοχή, ἐφέλκει ἄρα τὴν ἐξάλειψη τῶν κενῶν τοῦ τεθειμένου δικαίου καὶ τὴν ἄρση τῆς συγκρούσεως τῶν κανόνων τούτου¹¹.

Ἡ διανόηση τοῦ Τσάτσου, ποὺ διατρέχει αὐτὲς τὶς τέσσερες θέσεις τῆς φιλοσοφίας του, παραμένει ἐκπληκτικὰ ἀδιάσειστη, καθὼς τὶς ἀναπτύσσει σὲ ἰσαριθμὲς βασικὲς μελέτες καὶ οἱ δημοσιεύσεις ἐκείνων, ἐκτεινόμενες στὸ μάκρος ἰσαριθμῶν ἐπίσης ταραγμένων δεκαετιῶν, δὲν ἀντιστοιχοῦν καὶ χρονολογικὰ πρὸς τὴ συστηματικὴ τους διάταξη. Στὸ Heidelberg τὸ 1928, ἐνόσω κλυδωνίζεται ἡ ἀπὸ τὸ σύνταγμα τοῦ Weimar κατεστημένη γερμανικὴ δημοκρατία, ὁ Τσάτσος δημοσιεύει τὴ μελέτη του *Der Begriff des positiven Rechtes*, τὴν πραγματευόμενὴ τὴ δεύτερη θέση τῆς φιλοσοφίας του, καὶ ἐφεξῆς στὴν Ἀθήνα τὸ 1932, ἐνόσω ἀκόμη ἀντέχει ἡ πρώτη ἐλληνικὴ δημοκρατία, τὴ μελέτη του *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, ὅπου ἀναλύεται ἡ τέταρτη θέση της, τὸ 1941, σὲ ὥρες δύστηνες ὥρες τῆς χώρας, τὴ μελέτη του *Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου*, στὴν ὁποία διερευνᾶται ἡ τρίτη θέση της, καὶ τέλος τὸ 1965, σὲ ὥρες δυσοίωνες γιὰ ὁμαλὲς πολιτικὲς ἐξελίξεις, τὴ μελέτη του *Πολιτική*, ποὺ διεξέρχεται τὴν πρώτη θέση της. Ἀπὸ τοῦτες πάλι, μόνο οἱ μελέτες του *Πολιτική*, τὸ 1975, καὶ *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*, τὸ 1978, ἔτυχαν δεύτερης ἐκδόσεως μὲ ἐλάχιστες ὅμως προσθήκες, ποὺ πάντως δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν κοίτη, στὴν ὁποία κύλησε ἡ σκέψη του ἐπὶ τόσα ἔτη. Σὲ πολλὰ κείμενά του ἄλλωστε, ὁ Τσάτσος προσέφερε ὡς ἐξήγηση αὐτῆς τῆς ἐμμονῆς τὸ ὅτι οὐδέποτε ἀπέστη μιᾶς δικῆς του ἀρχικῆς θεάσεως τοῦ κόσμου (μιᾶς *Weltanschauung*), ποὺ ἀπέκτησε κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιρροὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Kant κυρίως, καὶ τῶν μεγάλων τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἰδιαίτερα τοῦ Hegel¹².

Ἐδῶ μάλιστα, εἶναι ἔξοχα σημαντικὲς δύο περικοπὲς ἐνὸς κειμένου τοῦ Τσάτσου, ποὺ διατύπωσε τὴν ἀνοιξη τοῦ 1987¹³. Ἡ πρώτη ἔχει ὡς

11. ΤΣΑΤΣΟΣ: *Προβλ. ἐρμ.* ὁ.ἀ. 19 ἐπ., 86, 88 ἐπ., 92 ἐπ., 110 ἐπ., 149 ἐπ. Δικαϊκὸ σύστημα «κλειστό» χαρακτηρίζεται ὁποῖο ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ προβλημάτων μὴ δυνάμενων νὰ λυθοῦν ἐντὸς του καὶ ἐπομένως εἶναι στὸ σύνολό του πρόσφορο γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς παραγωγῆς ὡς λογικῆς μεθόδου, βλ. SCHULZ: *Prinzipien des römischen Rechts*, 1934, 23, ESSER: *Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts*, 1956, 44 ἐπ., καὶ γενικώτερα TARSKI: *Introduction to Logic*², 1946, 134 ἐπ.

12. ΤΣΑΤΣΟΣ: *Πολιτική* ὁ.ἀ. 40, *Προβλ. ἐρμ.* ὁ.ἀ. 270, *Ἔννοια* ὁ.ἀ. 573.

13. Τοῦτο δημοσιεύθηκε μεταθανάτια ἀπὸ τὸν Κ. ΤΣΙΡΟΠΟΥΛΟ στὸν τόμο *Κωνσταντίνου Τσάτσου Ἀποχαιρετισμός*, 1988, 31 ἐπ.

ἐξῆς: «Αὐτὲς τὶς ποικίλες ἐπιρροὲς τὶς συνέθεσα κατὰ τὸν προσωπικό μου τρόπο. Ἐκανα κάτι νέο, ἐντελῶς δικό μου; Δὲν ξέρω». Καὶ ἡ δεύτερη: «Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα πῆρα τὸν δυϊσμό, τὸν αἰσθητὸ καὶ νοητὸ κόσμον καὶ τὸ ἄνοιγμα πρὸς πέραν τοῦ ἐπιστητοῦ. Ἀπὸ τὸν Κάντ πῆρα τὴν θεωρία τῆς γνώσεως... Πῆρα ἐπίσης τὸν ἠθικὸ νόμον... Ὁ Χέγκελ μὲ δίδαξε νὰ σκέπτομαι διαλεκτικὰ τὴν πορεία τῆς ἱστορίας». Ἡ πρώτη περικοπή, συνομολογώντας ὅτι φιλοσόφησε τὸ δίκαιο ἐμπνεόμενος ἀπὸ προγενέστερες φιλοσοφίες, ὅπως ἄλλωστε πάντοτε συμβαίνει, περιέχει μία πρόκληση πρὸς τὸν ἀναγνώστη νὰ πεῖ ἂν καινοτόμησε. Ἡ ἀπάντηση ὅμως σ' αὐτὴ δὲν ἐμφανίζει δυσχέρειες καθόσον ὁ Τσάτσος πρωτοτυπεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα¹⁴, ἀπὸ τὰ ὅποια τουλάχιστον σὲ τρία καίρια. Πρόκεινται οἱ θεωρίες του γιὰ τὸ τεκμήριο τῆς ὀρθότητος τοῦ θετικοῦ δικαίου, γιὰ τὸ ιδεολογικὸ περιεχόμενο τοῦ πρωταρχικοῦ κανόνος καὶ γιὰ τὴν τελολογικὴ μέθοδο ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Ἐξ ἄλλου ἡ δεύτερη περικοπὴ εἶναι ἀποκαλυπτικὴ τοῦ τολμηροῦ ἐγχειρήματος τοῦ Τσάτσου νὰ συνδυάσει τὴν ιδέα ὅπως τὴν συνέλαβε ὁ Καντ πρὸς τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο, ὅπως τὴν ἐνόησε ὁ Hegel γιὰ νὰ ὀδηγηθεῖ στὴν προσωπικὴ του θέαση τοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ δική του φιλοσοφία δικαίου.

Ὁ Kant ὀνομάζει ιδέα μία ἀναγκαία ἔννοια τοῦ λογικοῦ (ἐνα notwendigen Vernunftbegriff), ποὺ σὲ κανένα ἀντικείμενο δοσμένο ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχήσει, δηλαδὴ μία ἔννοια ἐξαρχῆς μέχρι τέλους ἀφηρημένη. Γι' αὐτὸν π.χ. ἡ Πλατωνικὴ πολιτεία εἶναι ιδέα, ἐπειδὴ ἐκφαίνει τὸ ἀρχέτυπο μιᾶς πολιτείας ἀνέφικτης στὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας, τὸ ὅποιο ὅμως ὀφείλουν οἱ ἄνθρωποι νὰ προσβλέπουν γιὰ νὰ μορφώσουν τὶς πολιτείες τους ὅσο γίνεται πιὸ σύμφωνες πρὸς αὐτό¹⁵. Ἀντίπερα ὁ Hegel ὀνομάζει διαλεκτικὴ τὴ μέθοδο, ποὺ ὀδηγεῖ στὴν αὐτοπραγματοποίηση μιᾶς ἐξαρχῆς συγκεκριμένης ἐννοίας, καὶ τούτην τὴν αὐτοπραγματοποίηση ιδέα, στὴν ὁποία ὅ,τι αὐτὴ ἐμπεριέχει καθ' ἑαυτὴν φανερώνεται ὡς πρὸς ἑαυτήν. Ἔτσι, ἡ διαλεκτικὴ τοῦ μέθοδος, καθὼς βαίνει ἀπὸ τὴ

14. Ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὴ φιλοσοφία δικαίου τοῦ ΤΣΑΤΣΟΥ εἶναι οἱ διατριβὲς τῶν μαθητῶν του Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ: *Τὸ δικαίωμα ὡς διανόημα τοῦ νομοθέτου*, 1938, Ε. ΜΙΧΕΛΑΚΗ: *Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς δικονομικῆς ἀποδείξεως*, 1940, *Περὶ τῆς ἀδίκου διαδικαστικῆς πράξεως*, 1944, Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ: *Ἡ ἀναγνωριστικὴ ἀγωγή κατὰ τὸ ἐλληνικὸν ἀστικὸν δικονομικὸν δίκαιον*, 1947, *Ἡ πιθανολόγησις ἐν τῷ ἀστικῷ δικονομικῷ δικαίῳ*, 1952, καὶ ἄλλες δημοσιευμένες στὸ βιβλίο του: *Μελέται γενικῆς θεωρίας δικαίου καὶ ἀστικοῦ δικονομικοῦ δικαίου*, 1983.

15. KrV A 327, B 384, A 317, B 373 ἐπ. Ἄλλιως κατὰ τὸν HEGEL: *Grundlinien* ὁ.ἀ. XIX, § 185 ἡ Πλατωνικὴ πολιτεία δὲν εἶναι ἡ ὄνειροπόλησις τῆς ἀφηρημένης νοήσεως, ἀλλὰ ἡ σύλληψις τῆς φύσεως τῆς ἐλληνικῆς ἠθικῆς τάξεως, ἡ οὐσιαστικὴ ἠθικὴ τάξις σὲ ὅλη τὴν ἰδανικὴ τῆς ὠραιότητος καὶ ἀλήθειας.

θέση στην αντίθεση και φθάνει στη σύνθεσή τους, της οποίας ή αντίθεση αποτελεί μία νέα θέση, που άγει στην αντίθεσή της και αυτή στη σύνθεσή τους κ.ο.κ., δέν είναι παρὰ ή κίνηση ενός αρχικά έσωτερικευμένου στην έννοια συγκεκριμένου πρὸς ένα έξωτερικευμένο στην ιδέα συγκεκριμένο¹⁶. Παράδειγμα της μεθόδου του είναι ή ίδια ή φιλοσοφία δικαίου του Hegel, καθώς ξεκινά από τη θέση ότι έννοιολογικά τὸ δίκαιο είναι ή ύπαρξη της ελεύθερης θελήσεως, πηγαίνει στην αντίθεσή της ότι ή ήθικότητα (ή Moralität) τοῦ πράττοντος παριστάνει την πραγματική (reale) πλευρά της έννοιας της ελευθερίας, για να καταλήξει στη σύνθεσή τους ότι ή ήθικη τάξη (ή Sittlichkeit) είναι ή ιδέα της ελευθερίας ὡς ζῶντος αγαθοῦ, δηλαδή ή πραγματοποίηση της έννοιας της, και ότι τὸ κράτος είναι ή ενεργή πραγματικότητα της ιδέας αὐτῆς της τάξεως¹⁷.

Για να ξεπεράσει ἤδη, τὸ ασυνάρμοστο μεταξύ της Καντιανῆς ιδέας με τὸ ανιστορικό της νόημα και της Έγελιανῆς διαλεκτικῆς, που χωρεῖ μόνο στη διάσταση της ιστορίας, ὁ Τσάτσος, νεωτερίζοντας, θεωρεῖ ότι ή ιστορία πραγματοποιεῖ κατὰ τη νομοτέλειά της ὅλες τις συγκεκριμένες φανερώσεις της Καντιανῆς ιδέας σὰν ἀπόλυτης ἀξίας, ὥστε να μπορεῖ να νοηθεῖ ή ὁλότητα αὐτῶν τῶν φανερώσεων ὡς ὑπόστασή της και ή Έγελιανή διαλεκτική ὡς μέθοδος ἐξειδικεύσεώς της, για να συμπεράνει ότι τελικά τὸ δέον συμπίπτει πρὸς τὸ εἶναι¹⁸.

Άκριβῶς στὸν τραγικό ὀρίζοντα, ὅπου τὸ δέον και τὸ εἶναι συγχέονται, προβάλλεται τὸ πρόβλημα τῶν αντινομιῶν τοῦ πρακτικοῦ λόγου, στὸ ὁποῖο ἐγκύπτει ὁ ἀκροτελεύτιος στοχασμὸς τοῦ Τσάτσου πάνω στην πολιτεία και στὸ δίκαιο. Τοῦτο ἀφορᾷ στὶς συγκρούσεις μεταξύ τῶν ἐπιταγῶν τῶν διαγγελλόμενων ἀπὸ την πολιτεία και τῶν ἐπιταγῶν τῶν ὑπαγορευόμενων ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου για να ζήσει μία ζωή, που να ἀξίζει να την ζεῖ. Ἡ λύση για την ἄρση τους, την ὁποία ὁ Τσάτσος προτείνει, εἶναι ἀπλή ὅσο και δραματική, καθώς φρονεῖ ότι ἐπιτυγχάνεται μόνο με προσωπικὲς αποφάσεις, με πράξεις, που ὅποιες και να εἶναι, θα ἀπάδουν εἴτε πρὸς την αὐθεντικότητα τοῦ ἀνθρώπου, τὸν νόμο τοῦ εἶναι, εἴτε πρὸς τὴ θετικότητα τοῦ δικαίου, τὸν νόμο της πολιτείας¹⁹. Εἶναι ὅμως

16. HEGEL: *Einleitung* ὁ.ἀ. 113 ἐπ. Κατὰ τὸν HEGEL ή μελέτη της φιλοσοφίας ὡς ἐπιστήμης ὀφείλει να ἀναδεχθεῖ τὸν κάματο (τὴν Anstrengung) της έννοιας, ή ὁποία, ὅ,τι ἐμπεριέχει μέσα της ὡς δυνατό («δυνάμει», an sich), καθιστᾷ κατὰ τη διαλεκτική κίνηση ενεργή πραγματικότητα («ἐνεργεία», für sich), *Phänomenologie* ὁ.ἀ. LXXII, 18 ἐπ. Βλ. σχετικὰ HEIDEGGER: *Holzwege*, 1950, 165 ἐπ.

17. HEGEL: *Grundlinien* ὁ.ἀ. §§ 34, 106, 142, 257, 260.

18. ΤΣΑΤΣΟΣ: *Προβλ. πηγῶν* ὁ.ἀ. 74, 96.

19. ΤΣΑΤΣΟΣ: «Αἱ ἀντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου», στὰ *Πρακτικά της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 37 (1962) 16 ἐπ., *Πολιτική* ὁ.ἀ. 255 ἐπ., 296 ἐπ., *Ἡ ζωή σὲ ἀπόσταση*, 1985, 80.

I. APABANTINOS

χρέος τοῦ καθενὸς νὰ κάνει τις ἐπιλογές του, ἔστω καὶ ἂν, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει: «...Μέσα στοὺς δίσεκτους τούτους καιροὺς, συνήθως εἶναι μάταιο νὰ κάνης τὸ χρέος σου. Κανεῖς δὲν σὲ παρακολουθεῖ· ὅπως τοὺς φρουροὺς τῆς Μάλτας...» «... Ἐκεῖ ποὺ στέκονταν κανεῖς δὲν τοὺς ἔβλεπε, παρεκτὸς οἱ γλάροι. Καὶ ὅμως παρουσίαζαν ὅλοι ὅπλα. Γιατί; Γιὰ ποιόν; Γιὰ ποιό λόγο; Τὸ χρέος...» «...Καὶ ὅμως παρουσιάζω καὶ ἐγὼ τὰ ὅπλα, κοιτάζοντας τὸ πέλαγος. Ἔτσι· γιὰ τὸ τίποτε, γιὰ τοὺς γλάρους· γιὰ τὸ χρέος²⁰».

Ἰωάννης Π. APABANTINOS
(Ἀθῆναι)

TSATSOS, PHILOSOPHE DE L'ETAT ET DU DROIT

Résumé

L'état et le droit en tant que questions se trouvent au cœur des méditations de Constantin Tsatsos (1899-1987), bien avant son élection en 1932 comme professeur de la philosophie du droit à l'Université d'Athènes et, après sa démission du professorat en 1946, tout le long de sa brillante carrière d'homme public parachevée par son investiture à la présidence de la République hellénique (1975-1980). A ce questionnement persistant pour plus d'un demi siècle Tsatsos consacra une grande partie de son œuvre et les prises de position qu'il y maintint constituent de par leur cohérence un système de philosophie juridique dans la lignée des morales post-Kantiennes, qui dénote fréquemment un mode de penser original. Le système s'articule autour de quatre thèses et d'elles seules traite le présent aperçu afin de les remémorer.

Selon la première thèse les idées de l'état et du droit, pour autant qu'elles soient concepts purement abstraits du monde intelligible appréhendés au-delà du flux des choses sensibles, ne diffèrent en rien et par conséquent ne font qu'un seul modèle, qui doit servir à élaborer, au cours de l'histoire, les institutions politiques et juridiques. L'exigence de ces idées d'assumer, à titre de modèle, un rôle régulateur se fonde sur leur valeur commune, qui n'est autre que la liberté sociale partant la justice sociale et ne vaut que dans la mesure où elle s'effectue. Il est donc clair qu'en avançant sa

20. ΤΣΑΤΣΟΣ: *Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί* (Τέταρτη σειρά), 1972, 21.

première thèse Tsatsos se trouve déjà dans le sillage de la philosophie de Kant, bien qu'il rejette le primat du droit prôné par celle-ci.

Selon la seconde thèse l'état et le droit sont identiques même sur le plan ontique, car chaque activité étatique est simultanément activité juridique et inversement; ainsi tous deux consistent en un seul ensemble d'actes où se concrétise un moment de la dialectique de leurs idées. De ce fait le droit, dit naturel, n'a rien d'un droit; droit est uniquement le droit positif, non point nécessairement juste mais simplement juste par présomption jusqu'à contrepreuve. En pareille occurrence, l'arbitraire de la loi justifie pleinement la résistance des citoyens à s'y conformer. Or, cette thèse indique nettement le cheminement audacieux de la pensée de Tsatsos pour concilier les idées transcendantales de la philosophie de Kant avec la dialectique de la philosophie de Hegel, en laquelle l'idée signifie le concept et son effectuation.

Selon la troisième thèse tout droit positif se compose de normes qui s'échelonnent et aboutissent à une norme fondamentale. Cette norme, antérieure à la constitution, n'est que l'acte qui, à la fois, institutionalise un état, crée son droit et implique, grâce à son contenu substantiel, le devoir capital de réaliser la liberté sociale adéquate à une certaine époque historique — capital, puisque c'est son infraction qui légitime les guerres et les révolutions par-devers l'histoire. Aussi faut-il remarquer que Tsatsos, conformément à sa troisième thèse, s'écarte foncièrement de la théorie de Kelsen, qui, au nom de la pureté du droit, considère comme norme fondamentale une hypothèse scientifique dépourvue de contenu.

Selon la quatrième thèse le législateur doit édifier les lois et le juriste, éminemment le juge, les interpréter et les appliquer en se servant d'une méthode unique, appelée téléologique. Quoique le législateur puisse agir dans l'horizon circonscrit par la constitution et le juge dans celui plus restreint que délimite l'ordre juridique en bloc, néanmoins tous deux sont tenus, en statuant, à réaliser la liberté sociale que dicte la norme fondamentale et au-delà la liberté tout court comme fin en soi, conséquemment à prendre leurs actes pour des moyens propres à la rendre tangible.

Jean P. ARAVANTINOS
(Athènes)

